

TOMASZ GRALAK*

ZNALEZISKA Z MIEJSCOWOŚCI GÓRZEC W POW. STRZELIŃSKIM W KONTEKŚCIE PRZEMIAN KULTUROWYCH OKRESU WĘDRÓWEK LUDÓW

FINDS FROM GÓRZEC, STRZELIN COUNTY, IN THE CONTEXT OF CULTURAL CHANGES IN THE TIME OF PRE-MODERN HUMAN MIGRATION

Abstract: In the eighteenth and nineteenth century in the vicinity of the village of Górzec was found a set of artefacts probably representing scattered treasure from the beginning of the Migration Period. Such deposits are an expression of the rapid changes in the circulation of capital and the perception of value in this period. The influx of large quantities of gold and changes in silver's value resulted in rapid changes in the status of various groups and individuals.

An unstable social hierarchy is a prerequisite for the existence of the phenomenon of the potlatch, i.e. the ostentatious consumption or removal of goods from circulation. It seems that the deposits of the Migration Period should be considered this way.

In 2010-2011 in the area of Górzec, excavations were undertaken. The aim was to discover of the remains of settlements from the time of the deposition of the treasure. As a result of this work, the existence of a settlement from phase D-D2 of the Migration Period was revealed.

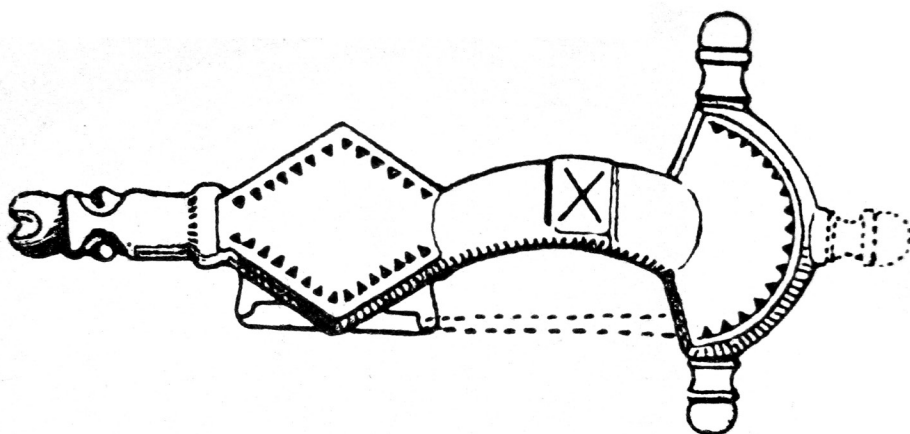
Hence, it is most likely that it is slightly younger than the treasure, but this is still open to question.

Keywords: great migration period, hoarding, potlatch, settlements, ceramics.

Według danych archiwalnych, z rejonu wsi Górzec pochodzi zespół znalezisk datowanych na okres wędrówek ludów (ryc. 1). W latach 2010-2011 przeprowadzono także wykopaliska na podobnie datowanej osadzie (ryc. 2). Celem artykułu jest analiza relacji (chronologicznej, przestrzennej, kulturowej itd.) pomiędzy tymi znaleziskami. Praca ma też stanowić przyczynek do poznania procesów zaniku osadnictwa w okresie wędrówek ludów.

W XIX w. w okolicach wsi Górzec znaleziono brązową zapinkę palczastą zdobioną wyobrażeniami głów zwierzęcych (Mertins 1906, s. 124, ryc. 319; Petersen 1935, s. 186, ryc. 383; 1936, s. 53, ryc. 27) (ryc. 1). Przedmiot ten datować można na drugą połowę V w. (Mączyńska 1999, 28). Kolejne znalezisko z tego okre-

* Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych UWroc., Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław, tomasz.gralak11@gmail.com.

Ryc. 1. Górzec, zapinka palczasta, cca. 6,3 długości. (wg Mertins O. 1906. *Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens*, Breslau, s. 125)

su to solid Walentyniana III (425-455 r.) (Konik 1965, s. 56; Ciołek 2008, s. 79). W XVIII w. odkryto także depozyt monet rzymskich. Uległ on rozproszeniu, tak że z całego zbioru rozpoznano tylko dwa egzemplarze: D Augustus, 15-13 p.n.e., An Gordian III, 241-243 (Ciołek 2008, s. 78-79, tam wcześniejsza literatura). Dokładne miejsce odkrycia tych znalezisk nie jest znane. W wypadku zapinki wydaje się, że mogła to być piaskownia zlokalizowana na wyniesieniu około 200 m na zachód od obecnego koryta rzeki Mała Ślęza (AP,teczka 767, s. 683-684). W miejscu tym obecnie stoi fabryka frytek firmy McCain. W trakcie badań archeologicznych prowadzonych podczas jej budowy nie znaleziono jednak żadnych zabytków z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów¹. Nie można wykluczyć, że wszystkie te znaleziska stanowiły jeden rozwleczony depozyt.

Ozdoby, monety złote z IV-V w. oraz srebrne z okresu wczesnorzymskiego stanowią bowiem typowy i powtarzalny inwentarz skarbów z okresu wędrowek ludów. Najbliżej – na terenie Dolnego Śląska – depozyt monet (w tym teremesis Teodozjusza I 379-395) odkryto w Przedzrowicach, pow. wrocławski (Ciołek 2008, s. 203-204). Być może z rozwleczonego skarbu pochodzi także złota lunula i srebrna moneta z Małuszowa, pow. wrocławski (Błażejewski, Borkowski i Madera 2015). Kolejne skarby znane są ze stanowisk z Jury Krakowsko-Częstochowskiej: Kostkowice, pow. zawierciański (Dymowski 2007, s. 54-61, ryc. 1a, 1b; Bursche 2008, ryc. 1), Dąbrowno, pow. myszkowski (Kunisz 1985, s. 49-56; Bursche, 2005, s. 204), Szklary, pow. krakowski (Dymowski 2011, s. 2, 91, 223-224) oraz z rejonu dorzecza Proсны: Zagórzyn, pow. kaliski (Petersen 1933, s. 30-32), Koźminek, pow. pleszewski (Petersen 1944, s. 81-82, tabl. XII: 2, 3; Mączyńska 1999, s. 29,

¹ Informacja ustna mgr. Piotra Stojanowicza, za którą niniejszym składam podziękowania.

ryc. 10: 2), Siedlików, pow. ostrzeszowski (Petersen 1944, s. 77-88, ryc. 3; Mączyńska 1999, s. 29; Gałęzowska 2016). Z dorzecza Bzury znany jest natomiast skarb z Konarzewa, pow. łęczycki (Petersen 1939, s. 74-76, ryc. 109-110, 1940; Mączyńska 1999, s. 30). W ogólnych ramach depozyty te można datować na fazy C3/D1-D3. Tak więc składano je na przestrzeni około 150 lat. Widać wyraźnie, że stanowią one przejaw długotrwałego i bardzo charakterystycznego dla okresu wędrówek zjawiska. Skarby takie licznie występują na rozległych obszarach Barbaricum (Bursche 1984, s. 65-69, 75-78; Tejral 1986, s. 194, 213; 1987, s. 36, 38; 1988, s. 237). Depozyty złotych solidów często spotykane są natomiast w strefie bałtyckiej (Iluk 1998, s. 52, mapa 1-2, tabl. 1-2; Ciołek 2003, mapa 1).

Na tereny barbarzyńskie złoto w postaci monet docierało w wyniku kontaktów natury politycznej z Imperium Rzymskim – łupów, trybutów, żołdu itd. Wskazuje się, że głównym dostarczycielem i pośrednikiem napływu solidów byli Ostrogoci (Iluk 1998, s. 53-56; Ciołek 2003, s. 176). W pierwszej połowie V w. podstawowym czynnikiem była jednak działalność Hunów (Tyszkiewicz 2004, s. 136-138) oraz sprzymierzonych z nimi plemion germańskich utrzymujących związki z macierzystymi terenami na północy (Godłowski 1981a, s. 100-103, ryc. 24).

Wydaje się jednak, że dostęp do surowca nie był jedyną przyczyną. Złoto niosło ze sobą bowiem określone wartości duchowe:

„Zaprawdę brzydota dla duszy jest to, że nie jest niepokalanie czysta, podobnie jak brzydota dla złota jest obfitość ziemistej przymieszki: jeżeli ktoś ją usunie, to pozostaje jeno złoto i jest już piękne, bo jest oddzielone od innych rzeczy i obcuje tylko z sobą: tak samo i dusza skoro się oddzieli od pożądań, jakie żywi z powodu ciała, zżywając się z nim zbytnio skoro się uwolni od obcych sobie namiętności i oczyści z brudów swego ucieleśnienia, skoro po prostu zostanie sama jedna, odrzuca od razu całą brzydotę przybraną od równej od siebie natury”. (Plotyn, *Enneada* I, VI, *O pięknie* 5)

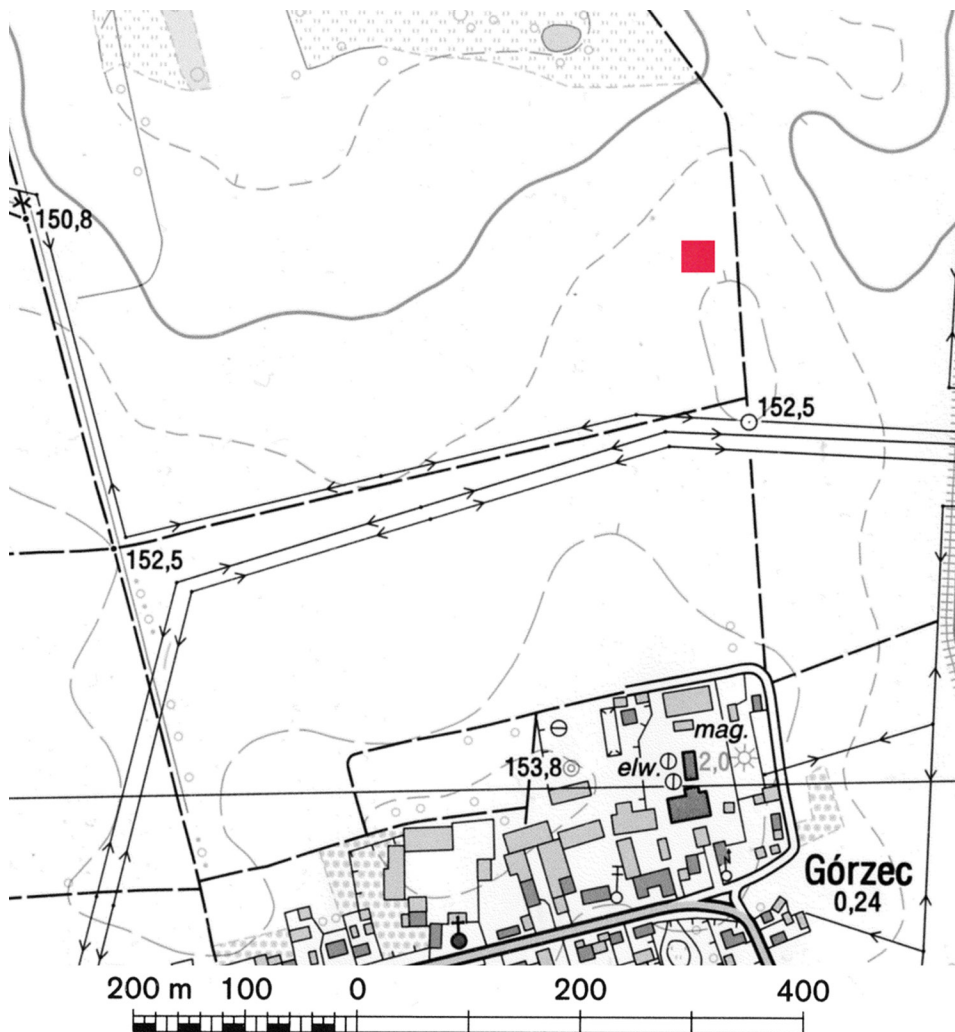
Zgodnie z tym cytatem zastosowanie tego metalu stanowiło reprezentację jednej z pożądanych cech duszy – czystości. Fascynacja złotem jest więc powiązana z przemianami ideologicznymi w tym okresie.

Charakterystyczną cechą skarbów z początku okresu wędrówek ludów jest obecność wyraźnie młodszych srebrnych monet rzymskich. Wskazuje się, że to właśnie w tym okresie zdeponowano dużą część znalezisk takich monet na obszarach zajętych przez kultury środkowoeuropejskiego Barbaricum (Bursche 1984, s. 63-64; 2005, s. 204-205). Wydaje się, że zjawisko takie można tłumaczyć następującymi po sobie zmianami wartości rzymskiej monety srebrnej i samego srebra. W wyniku reform monetarnych w ciągu III-IV w. zawartość tego kruszcu w monecie rzymskiej spadła radykalnie (Cary i Scullard 1992, s. 390-391). Takie też produkty mennicze zaczęły docierać za *limes* rzymski. Ponieważ poza granicami władze rzymskie nie mogły określać i gwarantować ich wartości na terenach barbarzyńskich, była ona określana poprzez zawartość srebra. Najprawdopodobniej na obszarach tych zaszło zjawisko określane jako odwrócenie prawa Kopernika–Greshama (Rolnick, Weber 1986) – co nazywane jest także prawem Thiersa (Bernholz

2003). Pieniądz lepszy – dobrze znany i o wyższej zawartości srebra, był bardziej atrakcyjny niż nowy – o ciągle zmiennej próbie. Z tych względów pojawiła się tendencja do trzymania starych monet rzymskich – w trakcie wymiany to one były bowiem wiarygodnym i stałym miernikiem wartości. Dla barbarzyńskiej ekonomiki było to również bardzo ważne z tego względu, że poza importem z Rzymu właściwie nie funkcjonowały inne większe źródła dopływu kruszców. Starych monet nie było więc czym zastąpić. Z tych względów utrzymywały się one w obiegu bardzo długi czas po ich wybiciu.

System ten zmienia się w początkach wędrówek ludów. Nagły napływ dużej ilości kruszców (w tym rzadko wcześniej spotykanego złota) prawdopodobnie wywołał zmianę wartości srebra. Wydaje się oczywiste, że dostęp do napływających dóbr nie był taki sam dla wszystkich. Ponadto używane wcześniej stare srebrne monety rzymskie nie były już tak stabilnym miernikiem wartości. Ich posiadacze najprawdopodobniej to odczuli. Musiało to powodować szybkie różnicowanie statusu. Zjawisko to spotęgowane było wyjątkowo głębokimi i szybkimi zmianami politycznymi – wielkimi wojnami i wędrówkami całych plemion. W tej sytuacji hierarchia społeczna stała się wyjątkowo niestabilna. Ambitne jednostki musiały więc w sposób widoczny manifestować swoją wysoką pozycję społeczną. Można to było osiągnąć poprzez potlach – ostentacyjną konsumpcję, rozdawnictwo, wyszukane obrzędy religijne, itd. (Mauss 2001, s. 165-255; Nowicka 2006, s. 294-295, 354-355). Praktyki takie miały doprowadzić do akceptacji i legitymizacji nowych – zmienionych relacji międzyludzkich. Wynik tych działań sprowadza się do utraty lub wyprowadzenia dóbr z obiegu. Rytuał ten z jednej strony pokazuje aspiracje i pozycję w rankingu, z drugiej natomiast, poprzez niszczenie dóbr materialnych, uniemożliwia powstawanie dużych różnic społecznych. Potlach powoduje więc, że dana wspólnota pozostaje w stanie równowagi. W społecznościach tradycyjnych to status jednostki, określany jako różnie pojęty honor lub godność, stanowił najwyższą wartość. W sytuacji gdy system gospodarczy nie dawał dużych możliwości inwestycji nowo pozyskanego kapitału, inwestowano we własny prestiż. Duża i jawna ofiara na rzecz sił nadprzyrodzonych mogła budować w innych uczestnikach gry społecznej przekonanie o zagwarantowanym powodzeniu (szczęściu) składającego ofiarodawcy. W ten sposób budowano więc relacje międzyludzkie. Nagle zdobyte dobra mogły także stanowić zagrożenie dla jedności danej społeczności – zbyt wielu mogło być chętnych, by je posiadać. Zjawisko to zostało opisane w *Pieśni o Niebelungach*. Jeden z bohaterów – Hagen, by nie dopuścić do eskalacji konfliktu targającego plemieniem Burgundów, zdecydował się zatopić skarb w wodach Renu (Stiller 1974). W związku z tym potlaczem nie można traktować jako marnotrawstwa – była to inwestycja w kapitał ludzki.

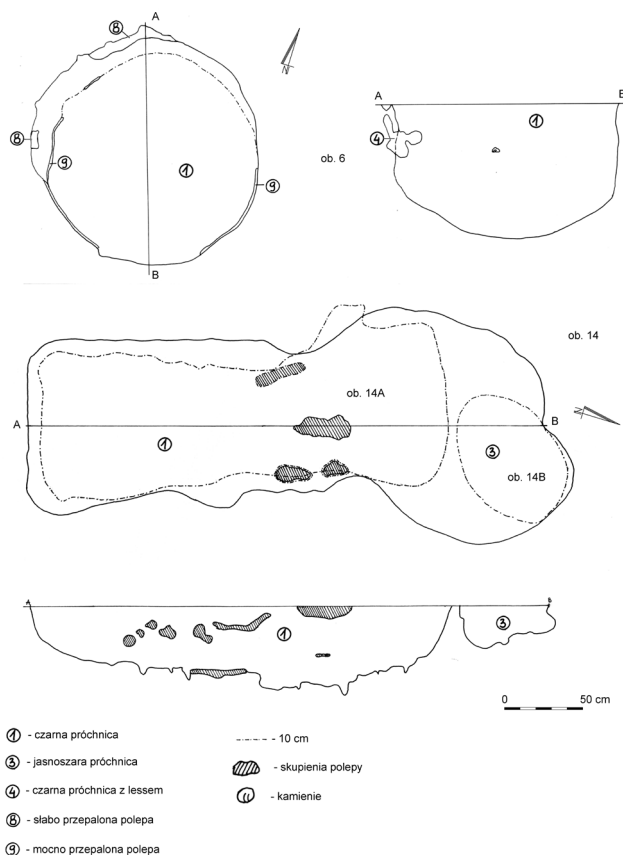
Deponowanie kosztowności mogło więc być rytuałem, którego była świadoma cała wspólnota. W ten sposób i z tej przyczyny skarby z okresu wędrówek ludów mogły trafiać do ziemi. Nie muszą więc świadczyć o niepokojach i chowaniu dóbr przed wrogiem czy postępującym wyludnieniem. Wręcz przeciwnie mogą one wska-

Ryc. 2. Lokalizacja stanowiska Górzec 13 (wg Gralak T., Lisowska E., Sadowski K. 2012, *Wyroby kamienne z osady z XII-XIII w. w Górcu, stanowisko 13, w powiecie strzelińskim na tle lokalnego zaplecza surowcowego – serii łupków kwarcytowych z Jegłowej, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 54, s. 140*)

zywać na rozwijające się osadnictwo i ludność zdolną do kumulacji i wyprowadzania z obiegu nadwyżek kapitału.

Prace terenowe w rejonie Górzca miały na celu znalezienie zabytków, które ewentualnie byłyby współczesne z domniemanym skarbem. W trakcie prospekcji powierzchniowej znaleziono skupienie ceramiki z okresu wędrówek ludów. Stanowisko to zlokalizowane jest w obrębie obszaru AZP 86-29, w miejscowości

Ryc. 3. Górzec 13. Obiekty 6, 14. Rys. T. Gralak

oznaczone jest numerem 13, a na obszarze 74. W latach 2009-2010 badano je wykopaliskowo (Gralak 2010a; 2011). Stanowisko to zlokalizowane jest na niewielkim cyplu wcinającym się w dolinę zalewową rzeki Małej Ślęzy (ryc. 2). Najprawdopodobniej, przed melioracją, ze względu na jej zabagnienie obszar ten był trudno dostępny od strony północnej i wschodniej. Z terenu stanowiska widoczne jest domniemane miejsce złożenia depozytu. Oddalone jest około 500 m na zachód – po drugiej stronie rzeki. Warto też dodać, że w polskich wierzeniach ludowych zakopane skarby mają w nocy płonąć, dając specyficzny blask (Baranowski 1981, s. 183). Przyjmując istnienie podobnych wyobrażeń w okresie wędrówek ludów, miejsca depozytów mogły być elementami budującymi przestrzeń. Niezależnie od tego, czy były widoczne, czy nie – istniały w świadomości mieszkańców.

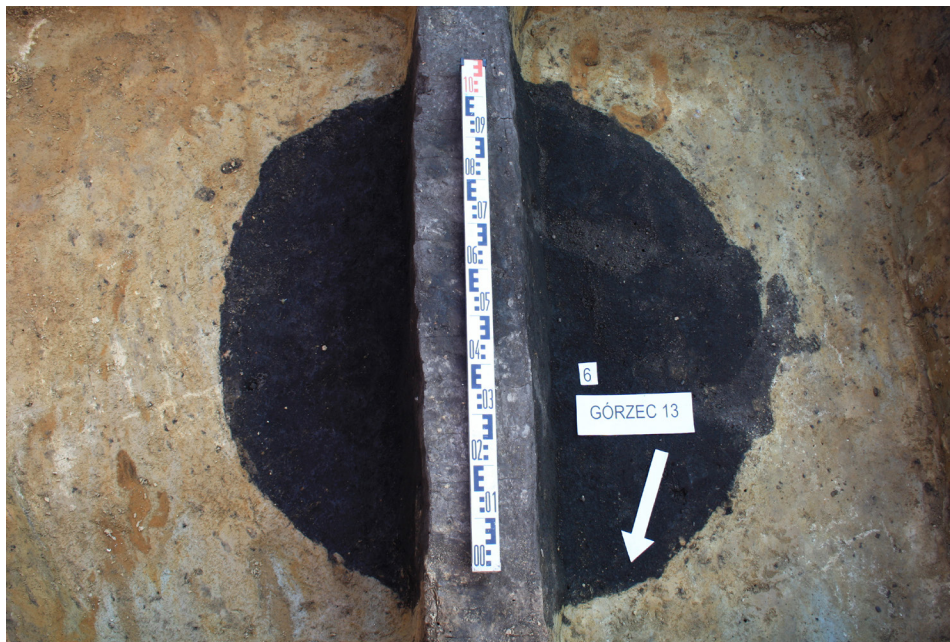
Ze względu na korzystne warunki – odpowiednia wysokość nad doliną, żyzne gleby (tzw. ziemie czarne), dostęp do wody i częściowa izolacja (co ułatwiało obronę) – obszar stanowiska nr 13 był wielokrotnie wykorzystywany osadniczo. Na podstawie znalezisk określono pięć faz użytkowania stanowiska. Pierwsza łączyła się z kulturą amfor kulistych. Drugą wyznaczały znaleziska kultury lużyckiej, trzecią kultury lateńskiej, czwartą zabytki z okresu wędrówek ludów, a piąta datowana jest na XII-XIII wiek (Gralak i Paszkiewicz 2010; Gralak 2012b; Gralak, Lisowska i Sadowski 2012; Chrószcz, Janeczek i Gralak 2014).

Na okres wędrówek ludów datowano pięć obiektów: 6 (ryc. 3-5), 14A (ryc. 3) i 20, 58, 72. Ponadto domieszka ceramiki o tej chronologii powszechnie występowała w obiektach z wczesnego średniowiecza oraz w warstwie humusu i na powierzchni stanowiska.

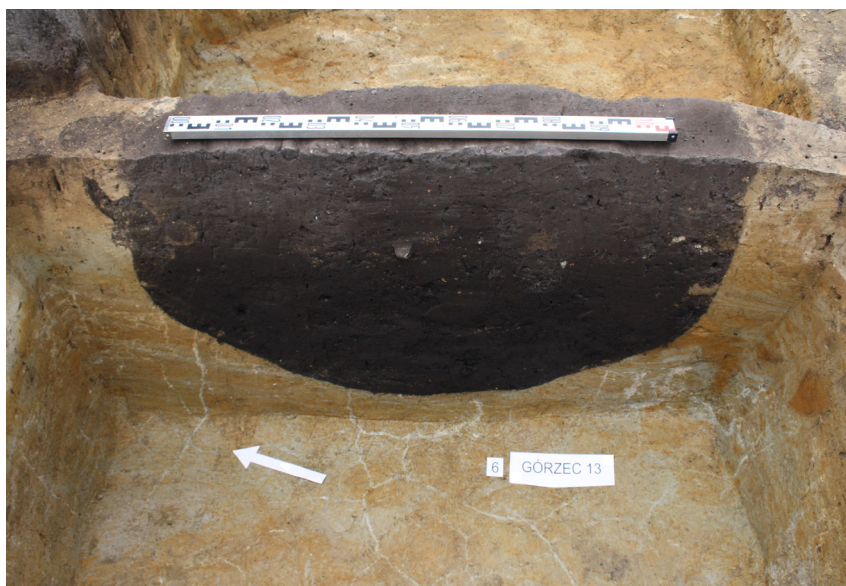
Obiekt 6 stanowiła owalna jama zasobowa, w której obrębie znaleziono głównie ceramikę (ryc. 3-5). Przy jej ściankach zaś od strony zachodniej zarys drewnianego ocembrowania obiektu. Prawdopodobnie wykonano je z drewnianych dranic, co partiami nadało krawędzi wieloboczny kształt. Obiekt 20 to jama gospodarcza o owalnym zarysie. Obiekt 14A w rzucie poziomym miał zarys prostokąta o ściankach częściowo wylepionych polepą (ryc. 3). Duże grudy tego materiału znaleziono także w jego obrębie. Nie można wykluczyć, że były to pozostałości jamy – piwniczki. Następny obiekt – oznaczony nr 58 – to niewielka jama prawdopodobnie o gospodarczym przeznaczeniu. Obiekt 72 była to natomiast kolejna jama zasobowa. Duża liczba znalezisk ceramicznych pochodzących z warstwy ornej sugeruje osadnictwo, które nie pozostawiło śladów uchwytnych archeologicznie. Prawdopodobnie wynika to z grubości warstwy humusu, która sięgała 50-80 cm głębokości.

W trakcie badań pozyskano 1748 fragmentów naczyń datowanych na okres wędrówek ludów. Bardzo często zdradzały one ślady wtórnego przepalenia, co zdecydowanie wyróżnia je na tle znalezisk z innych okresów. Mimo to w obrębie tak datowanej ceramiki wydzielono kilka grup techniczno-technologicznych. Podstawowym kryterium podziału był sposób wykonania oraz faktura powierzchni. Przede wszystkim zespół ten podzielono na ceramikę lepioną ręcznie i wykonaną na kole garncarskim.

W obrębie ceramiki lepionej ręcznie rozpoznano jedynie nieliczne fragmenty naczyń o gładkich i czernionych powierzchniach (ryc. 6: 1-2). W jednym wypadku odnotowano zdobienie ornamentem rytm. Ceramika taka jest typowa dla wczesnego, ale występuje także w późnym okresie wpływów rzymskich (Pazda 1980, s. 144, 175-176, 181). Ceramikę taką wymieszaną z fragmentami naczyń wykonanych na kole odnotowano także we wnętrzu pieca garncarskiego z Kłodzka, st. 46. Obiekt ten datować można na przełom późnego okresu wpływów rzymskich i początek wędrówek ludów (Gralak, Wodejko i Wyszyńska 2002). Domieszki takiej ceramiki stwierdzono także na stanowisku z fazy D2 z Konarzewa, pow. poznański (Makiewicz, Kaczor, Krąpiec, Makowiecki, Miłoś i Polcyn 2008, s. 311-316).

Ryc. 4. Górzec 13. Obiekt 6 – rzut z góry. Fot. Gralak, 2010

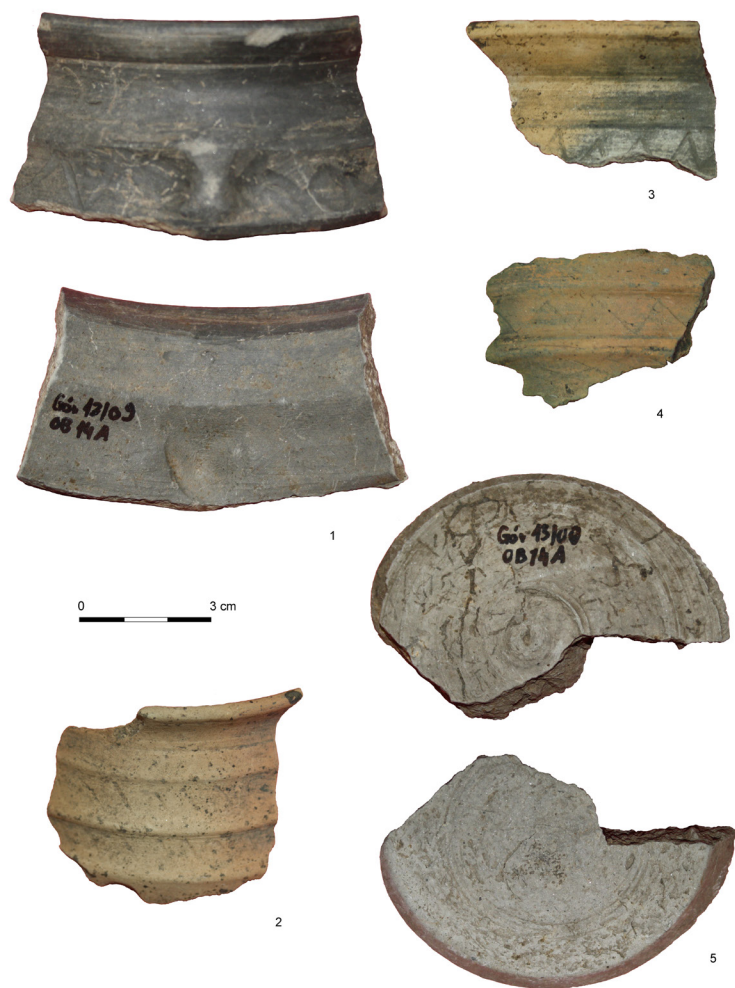
Ryc. 5. Górzec 13. Obiekt 6 – profil. Fot. Gralak, 2010

Ryc. 6. Górzec 13. Ceramika lepiąca ręcznie. 1: ar 2b, 2: ob. 14A, 3 ar 1, 4-5: ob. 72. Paciorki szklane. 6: ob. 6, 7: ob. 20. Przęślić. 8: ob. 9. Fot. T. Gralak, 2016

Odnotowano także fragmenty ceramiki lepiącej ręcznie o niedbale zagładzanych bądź szorstkich powierzchniach. Zazwyczaj były to niewielkie ułamki brzuśców. Sporadycznie były one pokryte ornamentem sztrychowym (ryc. 6: 3-5), w jednym wypadku odnotowano wykonany stempelkiem motyw wilczych zębów.

Grupa pierwsza wśród naczyń wykonanych na kole odpowiada pojęciu ceramiki gładkiej (por. Godłowski 1977, s. 167-168; Dobrzańska 1990, cz. 2, s. 30-31) oraz I grupie wydzielonej przez S. Pazdę (tenże 1966, s. 86-92; 2008, 274-279).

Ryc. 7. Górzec 13. Ceramika wykonana na kole. 1, 2, 3, 4: ob.14A. Fot. T. Gralak, 2016

Prawie wszystkie sklasyfikowane fragmenty ceramiki określono jako cienkościenne, zazwyczaj grubości oscylującej wokół 5 mm. Wypalone zostały na kolor szary w różnych odcieniach. Powierzchnia zewnętrzna tych naczyń podana została specjalnemu zabiegowi wygładzania, co dotyczy również spodnich stron den (ryc. 7: 5). W większości przypadków pokryta jest ciemnoszarą powłoczką. W wyniku wtórnego przepalania ceramika często uzyskiwała kolor kremowo-różowy. Naczynia te produkowano z dobrze oczyszczonej gliny, bez widocznej domieszki.

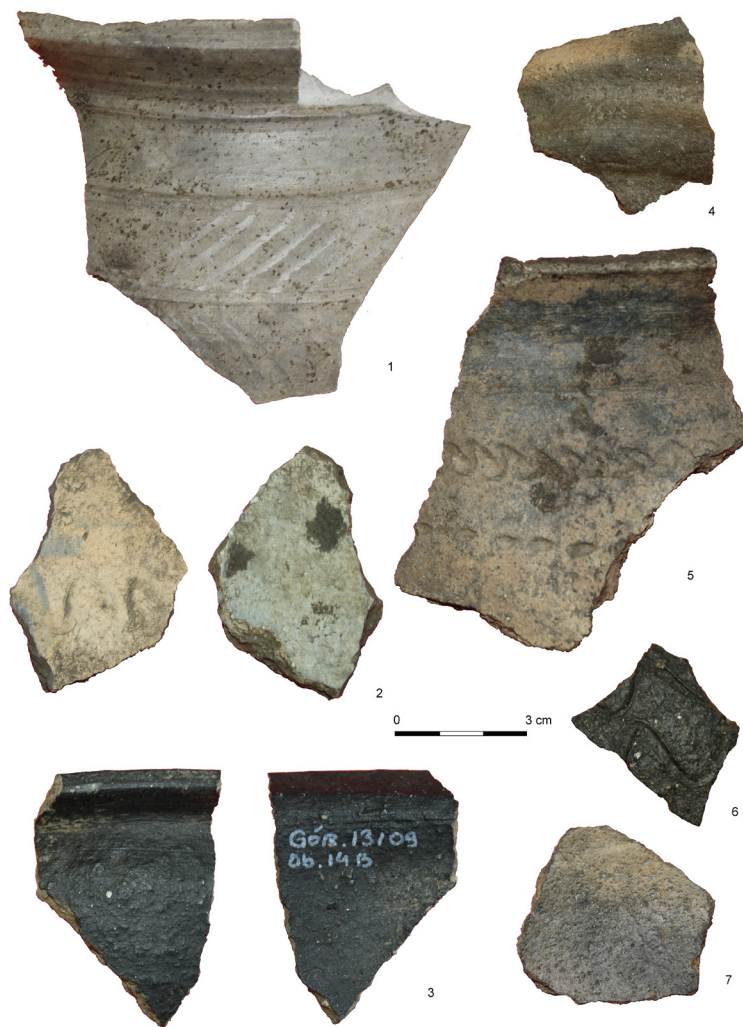
Stopień fragmentacji pozwolił na rozpoznanie jedynie czterech form. Pierwsza to niewielka misa o szerokim płaskim wylewie. Znaleziono także fragmenty dwóch stożkowatych kubków o powierzchniach wyprofilowanych w trakcie obróbki na kole (ryc. 7: 2). Na ich wewnętrznych ściankach widoczne są wyraźne wklęsło-wypukłe ciągi garncarskie. Naczynia tego typu znajdują analogię w obrębie grupy dobrodzieńskiej z obszaru Górnego Śląska, gdzie datowane są na schyłek późnego okresu rzymskiego i początek okresu wędrówek ludów (Rodzińska-Nowak 2005, s. 268, ryc. 1: 4-12). Następna forma to prawdopodobnie naczynie wazowate o brzuścu zdobionym ornamentem wyświecanym (ryc. 8: 1). Ponadto odnotowano liczne ułamki brzuśców oraz den (ryc. 7: 1, 3-5; 11: 3). Co charakterystyczne, te ostatnie zawsze posiadają spodnią część obrobioną w trakcie ruchu rotacyjnego. Znaleziono także kilka prosto zakończonych wylewów oraz jeden kołnierzowaty.

Druga grupa to ceramika szorstka. W ten sposób sklasyfikowano naczynia o powierzchniach, na których wyczuwalne są liczne drobne ziarna domieszki, co bywa określane jako „gęsia skórka”. Faktura powierzchni odznacza się także delikatnym woskowatym połyskiem. W masie garncarskiej widoczna była domieszka schudząca w postaci tłucznia granitowego. Stanowi ona najliczniejszy zespół wśród ceramiki z tej osady.

W dotychczas stosowanej klasyfikacji ceramika ta odpowiada grupie II i III, wydzielonej wśród materiałów z osady produkcyjnej w Radłowicach pow. oławski, na Dolnym Śląsku (Pazda 1976, s. 177, 181) oraz grupie II, wyróżnionej w obrębie znalezisk ze Śląska Górnego (Godłowski 1977, s. 168), a także na osadach w Igołomi, pow. krakowski (Dobrzańska 1980, cz. II, s. 17-18) i Jakuszowicach, pow. kazimierski w Małopolsce (Rodzińska-Nowak 2006, s. 53). Jak się wydaje, w większości wypadków tak scharakteryzowane fragmenty pochodzą z form garnkowatych i misowatych lub tzw. małych zasobowców (ryc. 8: 5-7; 11: 1). Odnotowano brzuśce o powierzchni profilowanej w trakcie ruchu rotacyjnego (ryc. 8: 4), a także dno z wyraźnymi śladami toczenia wewnątrz (ryc. 9: 4). Dwukrotnie stwierdzono także obecność kołnierzowatego wylewu. Ornamentyka naczyń tej grupy to głównie dookolne linie faliste lub linie faliste wykonane narzędziem grzebykowym, a także nacięcia określane jako wilcze zęby.

Trzecia grupa to naczynia o połyskliwej, smolistoczarnej powierzchni (ryc. 8: 3; 9: 1-3), wnętrza przełomów były natomiast szare i kremowe. Do masy garncarskiej dodawano domieszkę analogiczną jak w grupie drugiej, tj. tłuczeń granitowy. W obrębie pozyskanych fragmentów dominują niewielkie ułamki brzuśców oraz esowate wylewy. Jak się wydaje, pochodzą one z naczyń garnkowatych. Na stanowisku w Radłowicach naczynia takie sklasyfikowano w obrębie grupy III (Pazda 1976, s. 181). Zazwyczaj były to naczynia cienkościenne i średniościenne.

Jako czwartą grupę określić można jeden fragment ceramiki o ścieralnych powierzchniach (ryc. 8: 2). Była to część brzuśca prawdopodobnie z naczynia garnkowatego zdobionego dookólną linią falistą. Zauważono, że w trakcie kontaktu

Ryc. 8. Górzec 13. Ceramika wykonana na kole. 1: ob. 14A, 2: ob. 72, 3: ob. 14B, 4: ob. 72, 5: ob. 14A, 6: ob. 14A, 7: ob. 6. Fot. T. Gralak, 2016

z wodą powierzchnia naczyń pokryta ilastą powłoką ulegała wyraźnemu i szybkiemu rozmywaniu. Znaleździ takie stanowi ewenement na terenie Dolnego Śląska.

Piąta grupa to fragmenty naczyń zasobowych. Najczęściej mają one czarną, lekko „woskowaną” powierzchnię. Od ceramiki szorstkiej odróżnia się jednak słabszym połyskiem, wydaje się lekko matowa. Pozyskane fragmenty ceramiczne sklasyfikowano jako cienkościenne i średniościenne. Grubość najczęściej mieściła się

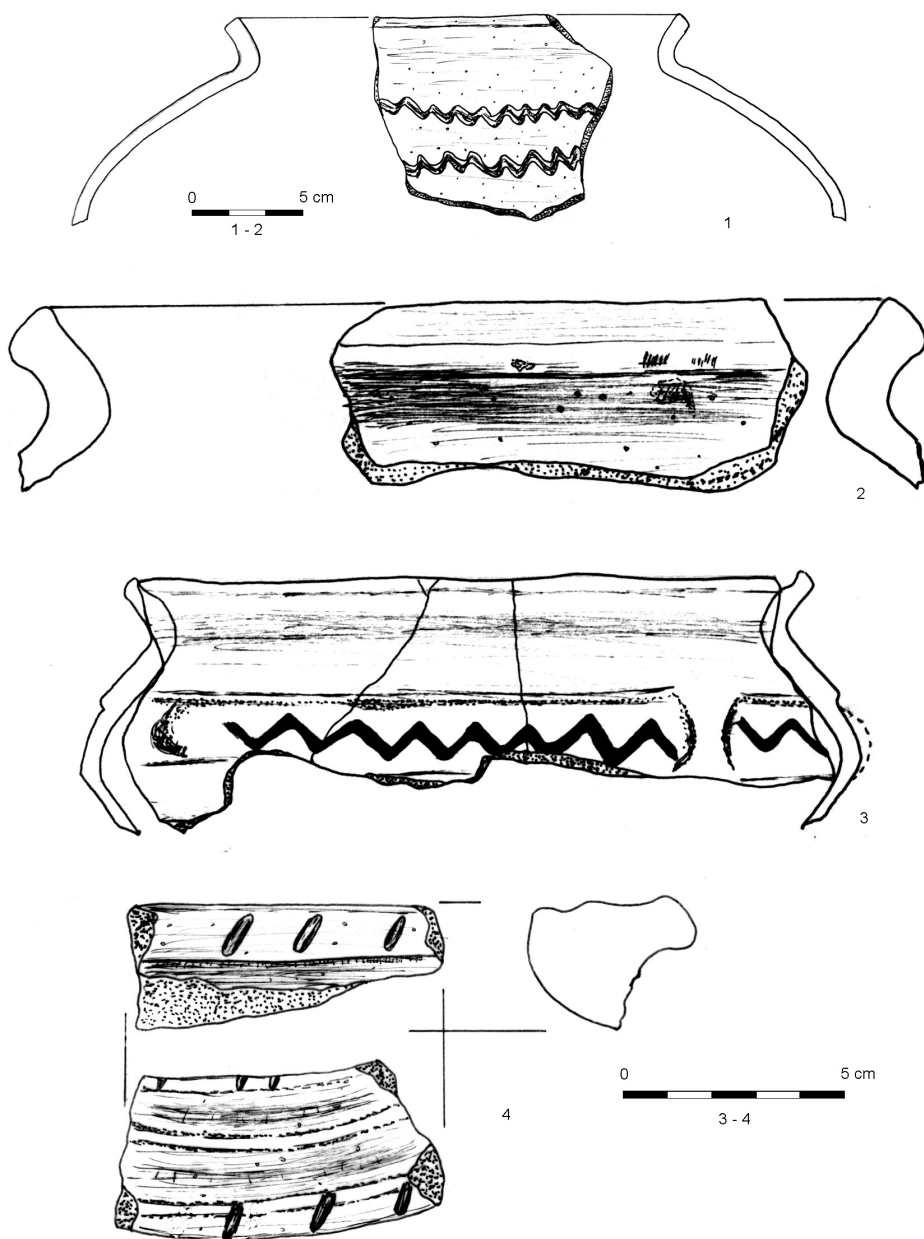
Ryc. 9. Górzec 13. Ceramika wykonana na kole. 1-3: ob. 14A; 4: ob. 14. Fot. T. Gralak, 2016

w przedziale 5-8 mm. Odnotowano grubsze, ale nie stwierdzono cieńszych niż 5 mm. Do masy garncarskiej utworzonej z tłustej gliny dodawano domieszkę średnioziarnistą, najczęściej tłucznia granitowego. Nie znaleziono żadnego naczynia zachowanego w całości lub większych partiach. Rozmiary zachowanych fragmentów wskazują jednak, że były to naczynia zasobowe (ryc. 10: 2; 11: 2). Przemawiają za tym również kołnierзовato ukształtowane wylewy (ryc. 10: 3; 11: 4). Znaleziono także fragmenty brzuśców zdobionych liniami prostymi i falistymi wykonanymi narzędziami grzebykowymi (ryc. 10: 1, 4). Odnotowano również ornamenty stempelkowe w formie rozetek oraz odciski narzędzia grzebykowego. Generalnie ceramika taka odpowiada górnosląskiej grupie trzeciej, a zwłaszcza przypomina wyróżnioną w jej obrębie grupę drugą (Godłowski 1977, s. 168, 183-184).

Ryc. 10. Górzec 13. Ceramika wykonana na kole. 1-2: ob. 14; 3: w-wa orna; 4: ar 3A. Fot. T. Gralak, 2016

Z okresem wędrówek ludów wiązać można także zestaw zabytków wydzielonych. W obiekcie 6 znaleziono wtórnie przepalony rurkowy paciorek wykonany z niebieskiego szkła (ryc. 6: 6). Identyczny egzemplarz znaleziono w oddalonym około 3 m obiekcie 20 datowanym na okres wczesnego średniowiecza (ryc. 6: 7). Prawdopodobnie dostał się on tam przypadkowo w wyniku niszczenia wcześniejszych nawarstwień. Z obiektu 6 pochodzą również fragmenty drutu z żelaza oraz fragment żelaza o nieokreślonym przeznaczeniu. W warstwie ornej znaleziono natomiast wtórnie przepalony ceramiczny pręślik o wklęsłych podstawach i dwustożkowatym kształcie. Analogiczny, także wtórnie przepalony egzemplarz znaleziono również w wypełniku obiektu 9 datowanego na okres wczesnego średniowiecza (ryc. 6: 8). Zabytki takie typowe są dla okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów na terenie Śląska (Godłowski 1977, s. 110; Pazda 1994, s. 131, ryc. 24: 11, 47: 9, 49: 15, 16, 17, 54: 12, 13). W warstwie ornej znaleziono także fragment żuźla dymarkowego. Istnieje więc możliwość, że ludność osady zajmowała się metalurgią.

Ryc. 11. Górzec 13. Ceramika wykonana na kole. 1 obiekt 14A, ceramika szorstka, 2 obiekt 14A, ceramika zasobowa, 3 obiekt 14A, 4 Ar 1', ceramika zasobowa (wg. Chrószcz A., Janeček M., Gralak T. 2014, *Szcątki kostne z wielokulturowego stanowiska archeologicznego Górzec 13, pow. strzeliński, woj. dolnośląskie, Polska*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 62, s. 84)

Ceramika z okresu wędrówek ludów charakteryzuje się silnym wtórnym przepaleniem oraz znaczną fragmentacją. Ślady działania ognia widoczne są również na innych przedmiotach: paciorkach i przęśliku. Można więc podejrzewać, że osada została spalona. Brak śladów gwałtownego najazdu sugeruje natomiast, że zniszczenia dokonali sami mieszkańcy tuż po opuszczeniu osady. Zjawisko to znajduje liczne analogie w znaleziskach z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów na rozległych terenach Barbaricum (Gralak 2012c, s. 123).

Niestety, pozyskane w trakcie prac wykopaliskowych zabytki nie wskazują jednoznacznie, czy osada w Górcu funkcjonowała w trakcie składania domniemanego depozytu. Jednoznacznie można je datować na fazę D1, najprawdopodobniej także na fazę D2. Brak podstaw, by stwierdzić, czy ceramika taka może być młodsza – chociaż nie można tego wykluczyć.

Trudności skorelowania zabytków ceramicznych z innymi kategoriami znalezisk stanowią jeden z podstawowych problemów badawczych okresu wędrówek ludów. Na Dolnym Śląsku, a zwłaszcza w międzyrzeczu Bystrzycy i Oławy, przynajmniej u progu tego okresu znaleziska osadnicze wydają się stosunkowo liczne (Pazda 1980, mapa 8). Nie odpowiada im natomiast proporcjonalna liczba znalezisk grobowych. W przeciwieństwie jednak do materiałów pochodzących z osad, znaleziska sepulkralne pokazują dość czytelną sekwencję przemian kulturowych. W trakcie fazy C2, podobnie jak na innych obszarach zajętych przez ludność kultury przeworskiej, zaprzestano chowania zmarłych na wcześniej użytkowanych cmentarzyskach. Prawdopodobnie upowszechnił się obrządek pogrzebowy niepozostawiający śladów uchwytnych archeologicznie (Godłowski 1981b, s. 116-117; 1985, s. 91-93). U progu fazy D1 pojawiają się cmentarzyska szkieletowe. Najprawdopodobniej nowy obrządek został wprowadzony przez nową grupę ludności (Gralak 2008, s. 372; 2010b, s. 59-61). Znane są jednak tylko dwie takie nekropole: Żerniki Wielkie, pow. wrocławski (Zotz 1935) i Grodziszowice, pow. oławski (Jahn 1926, s. 233-238). Ponadto niedawno odkryto kolejne cmentarzysko w Tyńcu nad Ślężą, pow. wrocławski. Wydaje się jednak, że założono je nieco później i mogło ono funkcjonować także w ciągu fazy D2 (Gralak i Waniek 2017). Wskazuje się również, że niektóre groby z Żernik także mogą być datowane na tę fazę (Kokowski 2005, s. 512). Z fazą D2 z pewnością natomiast łączy się pochówek przedstawiciela społeczności Hunów z Jędrzychowic, pow. strzeliński (Krause 1904, s. 46-50, ryc. 1-11; Godłowski 1981b, s. 131). Tak też jest datowana zapinka z Krzyżowic, pow. wrocławski* (Błażejowski 2015).

Z fazą D3 można już łączyć tylko domniemany skarb z Górzca i depozyt z Przedrowic. Zestawienie tych znalezisk wskazuje, że na obszarze Dolnego Śląska, w międzyrzeczu Bystrzycy i Oławy, w okresie wędrówek ludów osadnictwo funk-

* Przeprowadzone przez autora badania powierzchniowe i sondażowe w rejonie znalezienia zapinki nie przyniosły jednak odkryć dalszych zabytków z okresu wędrówek ludów (Gralak 2016).

cjonowało przynajmniej około 100 lat. Właściwie brak jakichkolwiek danych, by łączyć je z konkretnymi formami ceramicznymi.

Podobny schemat przemian czytelny jest również na innych obszarach zajętych przez ludność kultury przeworskiej. Po fazie C2, gdy porzucono stare cmentarzyska, w fazie C3, a zwłaszcza D1 pojawiają się nowe formy grobów. Prawdopodobnie również należy je łączyć z dopływem nowej ludności. Groby szkieletowe wystąpiły na kilku stanowiskach w północnej części Dolnego Śląska (Błażejowski 1998, s. 117-119; Bohr 2015), na Wyżynie Głubczyckiej: Kietrz, pow. głubczycki z gr. nr 1704 (Gedl 1972; 1988, s. 157-160, ryc. 34, 35), być może też w Nowej Cerekwi (Jahn 1918, s. 109). Na pograniczu Śląska i Małopolski upowszechniają się cmentarzyska warstwowe (Szydłowski 1977, s. 74-78; Godłowski 1981b, s. 116-117; 1985, s. 91), a na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej pochówki w jaskiniach (Godłowski 1985, s. 118; Muzolf 1994, s. 284). Z fazy D2 znane są pochówki przedstawicieli społeczności Hunów: Jakuszowice, pow. kazimierski (Nosek 1959, pl. 15 (1-5), Godłowski 1995b, s. 155-156, ryc. 1-4), Przemęczany, pow. proszowicki (Wawrzeńcki 1912, s. 50-51, ryc. 7, tabl. XVIII) i w rejonie Głubczyc już na terenie Republiki Czeskiej w Benešovie pod Opawą (Raschke 1940, s. 114-119). Z tą fazą, a być może już następną, można także wiązać znaleziska solidów z Małopolski. Skarb 11 solidów Teodozjusza II i Walentyniana III z Witowa, pow. proszowicki nawiązuje do tego typu znalezisk w Kotlinie Karpackiej, będących pozostałościami łupów i trybutów napływających na teren państwa Attyli (Godłowski 1985, s. 116-117, 1995b, s. 162). W podobny sposób mógł dotrzeć także tremissis Walentyniana III ze Szczurowej, pow. brzeski (Kunisz 1985, s. 265, 217; Madyda-Legutko 1996, s. 109). Wszystkie te zabytki wystąpiły w obrębie skupienia osadniczego kultury przeworskiej z fazy D na terenie lessów krakowsko-miechowskich (Godłowski 1985, s. 116, mapa 9). Ich obecność jednoznacznie wskazuje na funkcjonowanie osadnictwa w tym okresie. Z fazą D3 można natomiast wiązać wspomniane już skarby z Polski Centralnej. Z tym okresem trzeba też łączyć cmentarzysko w Oszczywilku (obecnie Janków II) (Fitzke 1934, s. 21-38; Abramowicz 1959, Pl. 14: 2), a być może także kolejny pochówek z powiatu kaliskiego: Stropieszyn, oraz z Kars w pow. pleszewskim (Baranowski, Pudełko i Split 2003, s. 87). Generalnie nie ma jednoznacznych dowodów pozwalających łączyć tak datowane materiały ze znaleziskami z osad. Poza nielicznymi wyjątkami, np.: Góra Birów (Muzolf 1994, 1997a, 1997b), Jakuszowice (Godłowski 1995, s. 160-161, ryc. 11: 3-6; Madyda-Legutko 1996, s. 82, przyp. 53; Mączyńska 1999, s. 26, ryc. 6: 3-5; Rodzińska-Nowak 2000, s. 197, ryc. 2: 2-6;), Nieprowice, pow. pińczowski (Dulęba 2014, s. 328-332, ryc. 21: 3, 22: 3), Piwonice, pow. kaliski (Dąbrowski, Karwowska, 1954, s. 179-185, ryc. 1; Dąbrowski 1956, s. 183-191, tabl. LXXXIV: 5), Konarzew, brak także danych, by znaleziska z faz D1-D2 powiązać z materiałami z osad. W wypadku osad w Gieczu 21-22, pow. średzki, i Cieśli 11, pow. poznański, sugerują to jedynie daty radiowęglowe (Żychliński 2008, s. 352-353, 359-360; Żychliński i Goslar 2008, s. 333-343).

Podobnie więc jak w wypadku Dolnego Śląska, należy się liczyć dużą ilością niesklasyfikowanych znalezisk ceramicznych z faz D1-D3. Na taką możliwość wskazywano już zresztą w literaturze (por. Makiewicz 2005).

Pozostaje pytanie o przyczynę tego zjawiska. Systemy chronologiczne okresu rzymskiego zbudowano głównie, opierając się na przedmiotach metalowych, pochodzących przeważnie z cmentarzysk. To również była podstawa określenia chronologii znalezisk ceramicznych. Przyczyna leży więc w charakterze znalezisk grobowych. Przede wszystkim jest ich stosunkowo mało w porównaniu do wczesnego okresu wpływów rzymskich. Może to wynikać z przyjęcia w fazie C2 obrządku pogrzebowego nieuchwytnego archeologicznie. Nie można wykluczyć, że funkcjonował on dalej w okresie wędrówek ludów. Sugeruje to także charakter występujących w fazie D1 grobów szkieletowych i cmentarzysk warstwowych. Pojawiają się one wraz z tzw. horyzontem postczerniachowskim najprawdopodobniej w wyniku napływu nowych grup ludności (Gralak 2010b). Co ciekawe, także najwcześniejsza faza kultury praskiej charakteryzuje się znikomą liczbą znalezisk grobowych. Interpretowane jest to właśnie jako wynik stosowania specyficznych praktyk pogrzebowych (Godłowski 1979, s. 10-11). Można więc mówić o długotrwałym i interkulturowym zjawisku. Z drugiej strony mała liczba znanych grobów szkieletowych wynika z kolei z trudności z ich znalezieniem. Zarówno groby typu Żerniki, jak i pochówki związane z ludem Hunów często charakteryzują się głęboką jamą grobową. Tak więc są one trudne do odkrycia w trakcie prac ziemnych, takich jak kładzenie drenów, kabli, rurociągów, czy nawet budowa fundamentów budynków – pozostają poniżej nienaruszone. Ponadto ludność chowająca zmarłych w grobach typu Żerniki nie miała zwyczaju wyposażać ich w naczynia ceramiczne. Utrudnia to w sposób zasadniczy powiązanie zabytków z cmentarzysk ze znaleziskami osadniczymi. Generalizując, problemy poznawcze wynikają z charakteru znalezisk (nie z ich braku) oraz ze stosowanych metod badawczych i analitycznych. W związku z tym wydaje się, że odkrycia nowych źródeł w postaci dobrze datowanych cmentarzysk i osad są jak najbardziej możliwe.

Ten optymizm badawczy mogą także potwierdzać zespoły grupy elbląskiej i olsztyńskiej z terenu Warmii i Mazur oraz odkrycia zabytków z rozwiniętych faz okresu wędrówek ludów z terenu Litwy. W obu rejonach odkrywane są zabytki o naddunajskiej genezie (Kowalski 1991; 2000; Bljujenė 2006, ryc. 5, 8; Bljujenė i Curta 2011, ryc. 1, 13; Gralak 2012a, s. 211-215). Na północ mogły one docierać jedynie poprzez tereny Polski Centralnej i Południowej. O kontaktach takich zresztą jednoznacznie świadczy masowy depozyt bursztynu w Basonii, pow. opolski (Wielowiejski 1990, s. 105, 110-113). Aby taka komunikacja nie była incydentalna, potrzebne były punkty etapowe, w związku z tym trzeba się liczyć z funkcjonującym w tym czasie osadnictwem. Koncentracja skarbów i depozytów monet nad Prosną w rejonie Kalisza (patrz także Ciesielska 2012, mapa 3, aneks 3) sugeruje, że właśnie tam mogło być jedno z takich miejsc, być może nawet lokalny ośrodek władzy. Podobna sytuacja dotyczy także wspomnianych już znalezisk

solidów na Pomorzu. Ich masowy napływ rozpoczyna się monetami Arkadiusza (395-408) i Honoriusza (395-423), a urywa się w początkach VI w. na emisjach Anastazjusza I (491-518 r.) (Iluk 1998, s. 54). Jak już wspomniano, na tereny nadbałtyckie docierały z Kotliny Karpackiej, a głównym dostarczycielem i pośrednikiem napływu solidów nad Bałtyk byli Ostrogoci (Iluk 1998, s. 53-56; Ciołek 2003, s. 176), znane są nawet emisje z opanowanej przez nich Italii (Ciołek 2001, s. 38, 122; Dymowski 2011, s. 98-99). Obecność tych monet na Pomorzu oraz miejsce ich pochodzenia znów sugerują, że obszar Polski Centralnej i Południowej był choć częściowo zamieszkały – tak by mogła funkcjonować komunikacja i wymiana. Trzeba też wyraźnie podkreślić, że opisywane solidy mogły zostać zdeponowane znacznie później, niż sugerowałby to czas ich wybicia. Wskazuje na to np. skarb z Karlina, pow. kołobrzeski, w którego obrębie znaleziono zabytki datowane na schyłek VI w. (Żak 1962, s. 49-50, ryc. 9). Ponadto z obszaru Pomorza Zachodniego znany jest cały szereg depozytów wyrobów złotych i srebrnych datowanych na koniec VI w. (Żak 1962, s. 47-59). Warto też zaznaczyć, że mimo stosunkowo licznych znalezisk solidów, poza pochówkiem z fazy D2 z Juszkowa, w pow. gdańskim (Dyrda, Kontny i Mączyńska 2014), na Pomorzu generalnie brak znalezisk grobowych i osadniczych z tego okresu (patrz Godłowski 1981a). Zjawisko to stanowi więc ponadkulturowy fenomen, który dotyczy obszarów zajętych w okresie rzymskim przez ludność kultury przeworskiej i wielbarskiej.

LITERATURA

Teksty źródłowe

- Krymhilda, *Opowieść rycerska o Nibelungach*. Według średniowiecznego eposu napisał Robert Stiller, Warszawa 1974.
 Plotyn, *Enneady*, w: *Enneady I-III*. Przełożył i wstępem poprzedził Adam Krokiewicz, Warszawa 2000.
 AP – Archiwum Państwowe Wrocław, Wydział Samorządowy Prowincji Śląskiej.

Opracowania

- Abramowicz A. 1959, *Oszczywilk distr. de Kalisz*, Inv. Arch. Pol. fasc. 2, Pl. 14.
 Baranowski B. 1981, *W kręgu upiórów i wilkolaków*, Łódź.
 Baranowski T., Pudełko E., Split A.A. 2003, *Pradzieje i wczesne średniowiecze regionu kaliskiego*, Kalisz.
 Bernholz P. 2003, *Monetary Regimes and Inflation*, Massachusetts.
 Bljujenė A. 2006, *Watersherd between Eastern and Western Lithuania during the Early and Late Migration Period*, *Archaeologia Lituana*, t. 7, s. 123-143.
 Bljujenė A., Curta F. 2011, *Exotic Lands, Quixotic Friends: Eastern Lithuania and the Carpatian Basin in Late Antiquity and the Early Middle Ages (AD c 380 to c 620)*, *Medieval Archaeology*, t. 55, s. 29-65.
 Błażejewski A. 1998, *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław.

- 2015, *A brooch from Wrocław area. A contribution to the research on the migration period in south-west Poland*, „Slavia Antiqua”, t. 56, s. 171-182.
- Błażejowski A., Borkowski T., Madera P. 2015, *Złota lunula z Maluszowa, pow. wrocławski*. Wystąpienie na konferencji: XIX Śląskie Sympozjum Archeologiczne, Wrocław 27-29.05.2015.
- Bohr M. 2015, *Szkieletowe groby późnej fazy kultury przeworskiej z Czeladzi, pow. górowski. Uwagi o obrządku pogrzebowym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, „Slavia Antiqua”, t. 56, s. 183-196.
- Bursche A. 1984, *Moneta i kruszec w kulturze wielbarskiej w okresie późnorzymskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 31, s. 47-90.
- 2005, *Rola źródeł numizmatycznych w studiach nad sytuacją osadniczą i kulturową na ziemiach polskich u schyłku starożytności*, w: P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, s. 213-224, Kraków.
- 2008, *Function of Roman coins in Barbaricum of Later Antiquity. An anthropological essay*, w: *Roman coins outside the Empire Ways and Phases, Contexts and Functions Proceedings of ESF/SCH Exploratory workshop Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland) 3-6 September 2005*, s. 395-416, Warszawa.
- Cary M., Scullard H.H. 1992, *Dzieje Rzymu*, t. 2, Warszawa.
- Ciesielska A. 2012, *Przemiany kulturowe na obszarze między Odrą a Wisłą na przełomie starożytności i średniowiecza. Studium metodologiczne*, Poznań.
- Ciołek R. 2001, *Katalog znalezisk monet rzymskich na Pomorzu, Światowit*, Supplement series A: Antiquity, t. 2, Warszawa.
- 2003, *Znaleziska solidów na Pomorzu*, *Wiadomości Numizmatyczne*, 47, z. 2, s. 163-180.
- 2008, *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen, Schlesien*, Wetteren.
- Chrószcz A., Janeczek M., Gralak T. 2014, *Szczątki kostne z wielokulturowego stanowiska archeologicznego Górzec 13, pow. strzebiński, woj. dolnośląskie, Polska*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 62, s. 71-124.
- Dąbrowski K. 1956, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych we wsi Piwonice, pow. Kalisz w 1953 r.*, „Materiały Starożytne”, t. 1, s. 183-192.
- Dąbrowski K., Karwowska J. 1954, *Metoda konserwacji szkła rzymskiego na przykładzie kielicha ze wsi Piwonice, pow. Kalisz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, s. 179-185.
- Demidziuk K. 2004, *Archiwalia do archeologii ziemi strzebińskiej (do 1945 roku)*, Strzelin-Wrocław.
- Dobrzańska H. 1990, *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. Krakowskie*, cz. 1 i 2, Kraków.
- Dulęba P. 2014, *Results of a surface survey carried out in Nieprowice, site 5, Pińczów district in 2007-2009*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 66, s. 315-357.
- Dymowski A. 2007, *Skarby monet rzymskich odkryte w ostatnim czasie na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, *Wiadomości Numizmatyczne*, t. 51, s. 54-78.
- 2011, *Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI w. Aspekty źródłoznawcze*, Zielona Góra.
- Dyrda K., Kontny B., Mączyńska M. 2014, *Niezwykłe odkrycie grobu wojownika z wczesnego okresu wędrówek ludów w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański*, w: R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus Est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, s. 111-134.
- Fitzke J. 1938, *Odkrycie osady z wczesnego okresu rzymskiego i cmentarzyska z okresu wędrówek ludów w Oszczywilku w pow. kaliskim*, „Z Otchłani Wieków”, t. 9, s. 21-38.
- Gałęzowska A. 2016, *Zapomniane monety ze skarbu z Siedlikowa*, w: A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator per devia scientiae intera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza*, s. 166-181, Poznań.
- Gedl B. 1972, *Szkieletowy grób z okresu wędrówek ludów na stanowisku 1 w Kietrze, pow. Głubczyce*, „Materiały Archeologiczne”, t. 13, s. 165-170.
- 1988, *Obiekty z okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku w Kietrze woj. Opole*, *Scripta Archaeologica*, t. 2, s. 119-198.
- Godłowski K. 1977, *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (cz. II)*, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, t. 4, s. 7-237.
- 1979, *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzeniania się Słowian w V-VII w. n.e.* Kraków.

- 1981a. *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, Pomorania Antiqua, t. 10, 65-129.
- 1981b. *Kultura przeworska*, w: W. Hensel (red.), *Prahistoria Ziemi Polskich*, t. 5. *Późny okres lateński i okres rzymski*, s. 57-135, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1985. *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- 1995. *Das „Fürstengrab” des 5 Jhs. und der „Fürstensitz” in Jakuszowice in Südpolen*, w: *La noblesse Romaine et les chefs Barbares du IIIe au VIIe siècle*, s. 155-179.
- Gralak T. 2008. *Przyczynki do poznania związków kulturowych cmentarzyska w Żernikach Wielkich, stan. 4, w powiecie wrocławskim*, w: A. Błażejowski (red.), *Labor et Patientia Studia Archaeologica Stanisława Pazdy Dedicata*, s. 361-374, Wrocław.
- 2010a. *Górzec stanowisko 13, pow. strzeliński, woj. dolnośląskie, sprawozdanie z badań wykopaliskowych*. Wrocław. Maszynopis w archiwum Urzędu Konserwatorskiego we Wrocławiu.
- 2010b. *Impacts of steppe peoples on the Polish territories: model analysis on the example of so-called influences of the Huns*, w: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza*, s. 41-72, Biskupin-Wrocław.
- 2011. *Górzec stanowisko 13, pow. strzeliński, woj. dolnośląskie, sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 2011 roku*. Wrocław. Maszynopis w archiwum Urzędu Konserwatorskiego we Wrocławiu.
- 2012a. *Influence from the Danubian Zone of the Barbaricum on the Territory of Poland in Late Antiquity. Archaeological Studies*, Wrocław. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- 2012b. *Badania osady ludności kultury lateńskiej z Górcza, stanowisko 13, w powiecie strzelińskim, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”*, t. 54, s. 139-160.
- 2012c. *„Użył jak pies w studni”, czyli o pochówkach zwierzęcych z osady w Polwicy-Skrzypniku, pow. Olawa z późnego okresu wpływów rzymskich i początku okresu wędrówek ludów, „Przegląd Archeologiczny”*, t. 60, s. 107-132.
- 2016. *Gniechowice stan. 13, woj. dolnośląskie sprawozdanie z badań powierzchniowych i sondazowych*. Maszynopis w archiwum Urzędu Konserwatorskiego we Wrocławiu.
- Gralak T., Lisowska E., Sadowski K. 2012. *Wyroby kamienne z osady z XII-XIII w. w Górcu, stanowisko 13, w powiecie strzelińskim na tle lokalnego zaplecza surowcowego – serii lupków kwarcytowych z Jęglowej, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”*, t. 54, s. 257-288.
- Gralak T., Paszkiewicz B. 2010. *Górzec, gm. Strzelin, pow. strzeliński, „Wiadomości Numizmatyczne”*, R. 54, z. 1 (189), s. 94-95.
- Gralak T., Waniek W. 2017. *A burial ground from the Migration period from Tynec nad Ślęzą in Wrocław district*, w: E. Droberjar, B. Komoróczy (red.) *Archeologie barbarů 2016*, (w druku).
- Gralak T., Wodejko I., Wyszynska J. 2002. *Wyniki badań stan. 46 w Kłodzku z przelomu późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 44, s. 519-524.
- Iluk J. 1998. *Bałtycki epizod wczesno bizantyjskich dziejów. Znaleziska solidów na Pomorzu nadwiślańskim z V i VI wieku*, w: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, s. 51-63, Gdańsk.
- Jahn M. 1918. *Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit*, *Prähistorische Zeitschrift*, t. 10, s. 80-149.
- 1926. *Germanische Gräber aus der Kaiserzeit*, *Altschlesien*, t. 1, s. 233-248.
- Kokowski A. 2005. *Starożytna Polska*, Warszawa.
- Kondracki J. 1994. *Geografia Polsk., Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa.
- Konik E. 1965. *Znaleziska monet rzymskich na Śląsku*, Wrocław.
- Kowalski J. 1991. *Z badań nad chronologią okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich (faza E)*, „*Archeologia Bałtyjska*”, s. 67-85.
- 2000. *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V-VII w.)*. *Zarys problematyki, „Barbaricum”*, t. 6, s. 203-266.
- Krause E. 1904. *Der Fund von Höckricht, Kreis Ohlau, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, *Neue Folge*, t. 3, s. 46-50.
- Kunisz A. 1985. *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski, Biblioteka archeologiczna*, t. 30, Wrocław.
- Nosek S. 1959. *Jakuszowice, distr. De Pińczów, Inv. Arch.*, fasc. 2, Pl. 15.

- Madyda-Legutko R. 1996, *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*, Kraków.
- Makiewicz T. 2005, *O tak zwanej ceramice pseudośredniowiecznej w Polsce*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15/2, s. 169-186.
- Makiewicz T., Kaczor W., Krąpiec M., Makowiecki D., Miłosz E., Polcyn M. 2008, *Studnia – cmentarzysko z okresu wędrówek ludów w obrębie kompleksu osadniczego w Konarzewie (stan 5), pow. Poznań Ziemiński. Nowy typ obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej*, w: M. Ołędzki, J. Skowron (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia–Interpretacje–Hipotezy*, t. 2, s. 299-355. Łódź.
- Mauss M. 2001, *Szkic o darze. Forma i podstawa wymiany w społeczeństwach archaicznych*, w: M. Mauss, *Socjologia i antropologia*, s. 165-306, Warszawa.
- Mączyńska M. 1999, *Schyłkowa faza kultury przeworskiej*, *Kultura przeworska*, t. 3, s. 25-54.
- Mertins O. 1906, *Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens*, Breslau.
- Muzolf B. 1994, *Późnorzymska osada kultury przeworskiej w miejscowości Podzamcze, gmina Ogrodzieniec, woj. Katowice*, *Kultura przeworska*, t. 1, s. 281-292.
- 1997a, *Badania kompleksu stanowisk na Górze Birów w Podzamczu, województwo Katowickie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, s. 44-48, Katowice.
 - 1997b, *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, s. 119- 131, Katowice.
- Nowicka E. 2006, *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa.
- Pazda S. 1966, *Ceramika siwa na Dolnym Śląsku w świetle ostatnich odkryć*, „Silesia Antiqua”, t. 8, s. 75-103.
- 1976, *Badania nad problematyką pracowni garncarskich z IV-V w. na Dolnym Śląsku*, „Studia Archeologiczne”, t. 7, s. 165-202, Wrocław.
 - 1980, *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, „Studia Archeologiczne”, t. 10, Wrocław.
 - 1994, *Brzeski rejon starożytnej metalurgii żelaza (IV-V w. n.e.)*, „Studia Archeologiczne”, t. 25, Wrocław.
 - 2008, *Niektóre problemy w badaniach nad późnostarożytnym garncarstwem warsztatowym na Śląsku*, w: A. Błażejowski (red.), *Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum*, s. 267-286, Wrocław.
- Petersen E. 1933, *Ein neuer Schatzfund aus der Völkerwanderungszeit im Breslauer Museum*, Schlesiens Vorzeit, N. F., t. 10, s. 30-34.
- Petersen E. – 1935, *Schlesien von der Eisenzeit bis ins Mittelalter. Einführung in die Vor- und Frühgeschichte des Landes.*, Berlin-Leipzig.
- 1936, *Fragen der germanischen Besiedlung im Raume zwischen Oder und Weichsel in der Völkerwanderungszeit*, Mannus, t. 28, s. 19-65.
 - 1939, *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8 Jahrhunderts*, Leipzig.
 - 1940, *Zum völkerwanderungszeitlichen Hortfund von Konarzew, Kr. Lentschütz (jetz Reichsgau Wartheland)*, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit, t. 16, s. 278-279.
 - 1944, *Bekannte und unbekannte germanische Funde der Frühen Völkerwanderungszeit aus Osten*, Posener Jahrbuch für Vorgeschichte, t. 1, s. 75-86.
- Raschke G. 1940, *Zum Bronzekessel von Raase – Bennisch, Altschlesien*, t. 9, s. 14-119.
- Rodzińska-Nowak J. 2000, *Zur Möglichkeit einer Deutung der Siedlungsmaterialien der Przeworsk – Kultur aus der spätesten phase der römischen Kaiserzeit und der Frühvölkerwanderungszeit*, w: Mączyńska M., Grabarczyk T. (red.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel – und Osteuropa*, s. 193-201. Łódź.
- 2005, *Ceramika jako źródło do studiów nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*, w: P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, s. 267-280, Kraków.
- Rolnick A., Weber W. 1986, *Gresham's Law or Gresham's Fallacy?*, Journal of Political Economy, t. 94/1, s. 185-99.

- Szydłowski J. 1977, *Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury*, Katowice.
- Tejral J. 1986, *Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit*, *Archaeologia Baltica*, t. 7, s. 175-238.
- 1987, *Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkervanderungszeit Mitteleuropas*, w: *Die Völkerwanderungszeit in Karpatenbecken*, *Anzeiger der germanischen Nationalmuseums Nürnberg*, s. 11-46.
 - 1988, *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit in mittlerem Donaauraum*, *Archaeologia Austriaca*, t. 72, s. 223-304.
- Tempelmann-Maczyńska M. 1985, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, *Römisch-Germanische Forschungen*, B. 43.
- Tyszkiewicz L.A. 2004, *Hunowie w Europie Ich wpływ na Cesarstwo wschodnie i zachodnie oraz na ludy barbarzyńskie*, Wrocław.
- Wawrzeński M. 1912, *Poszukiwania zabytków przedhistorycznych w Królestwie Polskim*, *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, t. 12, s. 34-52.
- Wielowiejski P. 1990, *Skarb bursztynu z późnego okresu rzymskiego odkryty w miejscowości Bassonia, woj. lubelskie*, *Prace Muzeum Ziemi*, z. 41, s. 101-133.
- Zotz L. 1935, *Die spätgermanische Kultur Schlesiens im Gräberfeld von Gross Sürding*, Leipzig.
- Żak J. 1962, *Studnia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Żychliński D. 2008, *Giecz i Cieśle – osady ludności kultury przeworskiej z okresu wędrówek ludów w Wielkopolsce*, w: E. Droberjar, B. Komoróczy, D. Vachútová (red.), *Barbarská sídliště. Chronologické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výskumů* (*Archeologie Barbarů* 2007), s. 345-388, Brno.
- Żychliński D., Goslar T. 2008, *Daty radiowęglowe z wielkopolskich osad ludności kultury przeworskiej z okresu wędrówek ludów*, w: A. Błażejowski (red.), *Labor et Patientia Studia Archaeologica Stanislao Pazda Dedicata*, s. 333-343, Wrocław.